

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ПРАВА
КАФЕДРА ІСТОРІЇ

До захисту допускається
Завідувач кафедри історії
_____ Дегтярьов С.І.
« ____ » _____ 2023 р.

**КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА БАКАЛАВРА
НА ТЕМУ
МІНІСТЕРСТВО ПРЕСИ ТА ПРОПАГАНДИ УНР:
СКЛАД, СТРУКТУРА, ЗАВДАННЯ (1919-1921 РР.)**

Освітній ступінь – «бакалавр»

Спеціальність – 032 «Історія та археологія»

Освітня програма – «Історія»

Керівник роботи: _____ Власенко В. М.
(підпис) (ініціали, прізвище)

Здобувач: _____ Зьоменко М. В.
(підпис) (ініціали, прізвище)

Група: ІС-91

Суми 2023

АНОТАЦІЯ

Зьоменко М. В. Міністерство преси і пропаганди УНР: склад, структура, завдання (1919-1921 рр.) : кваліфікаційна бакалаврська робота : спеціальність 032 - Історія та археологія / наук. кер. В. М. Власенко. Суми: Сумський державний університет. 2023 рік. 52 с.

Актуальність теми полягає, по-перше, у вивченні історичного досвіду державотворення періоду воєн і революцій 1917-1921 рр. в сучасних умовах, коли Україна зазнала широкомасштабного збройного нападу, по-друге, вона не була ще об'єктом дослідження.

Об'єкт дослідження – Міністерство преси та пропаганди УНР у 1919 – 1921 рр., предмет – організація, структура, соціальний та керівний склад Міністерства преси та пропаганди УНР у 1919–1921 рр.

Мета дослідження - на основі аналізу архівних джерел розкрити процес створення та функціонування Міністерства преси та пропаганди УНР, його структуру, напрямки діяльності та соціальний склад співробітників. Відповідно до мети сформульовано наступні завдання: проаналізувати історіографію проблеми, охарактеризувати джерельну та методологічну бази дослідження; розкрити процес створення та функціонування МПП, з'ясувати структуру та соціальний склад його; показати діяльність керівників міністерства у розбудові відомства, поширенні інформації та пропаганди.

Використано методологічні принципи історизму, науковості, системності, об'єктивності, загальнонаукові (аналіз, синтез, аналогія, узагальнення), міждисциплінарні (статистики) та спеціальні методи дослідження (проблемно-хронологічний, структурно-логічний).

Введено до наукового обігу раніше невідомі архівні документи щодо соціального складу співробітників міністерства та біографій керівників.

Ключові слова: Міністерство преси і пропаганди, управління, преса, пропаганда, інформація, агітація, УНР, Українська революція.

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень	4
ВСТУП.....	5
Розділ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА ТА МЕТОДОЛОГІЧНА БАЗИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	
1.1. Історіографія проблеми.....	8
1.2. Джерельна база дослідження.....	11
1.3. Методологічна база дослідження.....	15
Розділ 2. СТВОРЕННЯ СТРУКТУРА ТА СКЛАД МІНІСТЕРСТВА ПРЕСИ ТА ПРОПАГАНДИ	
2.1. Заснування Міністерства преси та пропаганди.....	17
2.2. Структура та завдання міністерства.....	21
2.3. Соціальний портрет співробітників.....	25
Розділ 3. КЕРІВНИКИ ТА ПРОВІДНІ СПІВРОБІТНИКИ МІНІСТЕРСТВА ПРЕСИ ТА ПРОПАГАНДИ УНР.....	
3.1. Теофан Черкаський.....	28
3.2. Олександр Ковалевський.....	29
3.3. Павло Зайцев.....	30
3.4. Провідні співробітники.....	33
ВИСНОВКИ.....	37
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	40
ДОДАТКИ.....	47

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЕНЬ

ДЦ – Державний центр;

ЗМІ – Засоби масової інформації;

МПП – Міністерство преси та пропаганди;

РНМ – Рада народних міністрів;

УПБ – Українське пресове бюро;

УД – Українська Держава;

УНР – Українська Народна Республіка;

УТА – Українське телеграфне агентство;

ВСТУП

Актуальність теми. Сучасна Україна, як і століття тому, змушена відстоювати свій суверенітет і незалежність. В умовах зовнішньої агресії велике навантаження припадає на державний апарат взагалі й окремі державні інституції зокрема. Від них залежить ефективність системи управління, організація оборони та функціонування різноманітних суспільних інституцій. Тому актуальним, на думку автора, є використання історичного досвіду функціонування державних інституцій в період Української революції 1917-1921 рр., коли українці не тільки виборювали незалежність, але і розбудовували національну державу, яка тоді існувала у кількох формах: Української Народної Республіки (період Центральної Ради), Української Держави (гетьманат П. Скоропадського), Української Народної Республіки (період Директорії) та Західноукраїнської Народної Республіки. У цих екстремальних умовах ефективним повинен був бути апарат інформування як власного населення, так і міжнародної громадськості щодо подій в Україні та навколо України. З цією метою і був створений спеціальний державний інститут, що виконував функції інформування населення та пропаганди ідеї збереження української державності, оскільки завдяки пропаганді значною мірою формуються національна ідентичність, уявлення про кордони та територію, національні міфи, відбувається поділ сусідніх народів на «друзів» та «ворогів». Саме тому тема формування і функціонування Міністерства преси і пропаганди УНР є актуальною. Ця тема є актуальною і як наукова проблема, оскільки недостатньо вивчена. Міністерство преси і пропаганди (МПП) УНР, на відміну від інших міністерств, ще не було об'єктом дослідження і пропонується робота є першим кроком на цьому шляху.

Об'єкт дослідження – Міністерство преси та пропаганди УНР у 1919 – 1921 рр.

Предмет дослідження – організація, структура, соціальний та керівний склад Міністерства преси та пропаганди УНР у 1919–1921 рр.

Хронологічні рамки – 1919-1921 рр. Нижньою межею є час перетворення з Управління преси та інформації на Міністерство преси та пропаганди УНР, верхньою – припинення діяльності міністерства вже на території Польщі.

Територіальні межі – територія України, на яку поширювалася юрисдикція УНР та відповідного міністерства, а також за межами України з місцем перебування Уряду УНР в еміграції (Тарнів).

Мета дослідження - на основі аналізу архівних джерел розкрити процес створення та функціонування Міністерства преси та пропаганди УНР, його структуру, напрямки діяльності та соціальний склад співробітників.

Відповідно до мети сформульовано наступні **завдання**:

- проаналізувати історіографію проблеми, охарактеризувати джерельну та методологічну бази дослідження;
- розкрити процес створення та функціонування МПП, з'ясувати структуру та соціальний склад його співробітників;
- показати діяльність керівників міністерства у розбудові відомства, поширенні інформації та пропаганди.

Наукова новизна дослідження полягає у:

- введенні до наукового обігу раніше невідомих документів, що зберігаються у фонді 1113 «Управління преси та інформації Української Народної Республіки» Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України;
- з'ясуванні структури МПП;
- визначенні соціального складу співробітників міністерства;
- уточненні окремих епізодів біографії деяких співробітників та керівників міністерства, зокрема щодо періоду їх перебування на посаді очільника МПП.

Апробація матеріалів дослідження. Результати дослідження було оприлюднено на таких наукових форумах: ІХ Всеукраїнська науково-практична конференція «Суспільно-політичні процеси в Україні та світі: історія, проблеми, перспективи» (Суми, 31 травня 2022 р.), VI Міжнародна науково-практична конференція «Реформування правової системи в контексті євроінтеграційних процесів (Суми, 19-20 травня 2022 р.), X Всеукраїнська науково-практична конференція «Суспільно-політичні процеси в Україні та світі: історія, проблеми, перспективи» (Суми, 28 квітня 2023 р.), XIV Міжнародна науково-практична конференція «Правова наука і державотворення в Україні у контексті інтеграційних процесів» (Суми, 19-20 травня 2023 р.).

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема кваліфікаційної роботи пов'язана з проблематикою, що розробляється кафедрою історії Навчально-наукового інституту права Сумського державного університету. Вона виконана в рамках науково-дослідної теми кафедри «Суспільно-політичне життя та повсякдення на українських землях» (державний реєстраційний номер 0120U105071).

Структура роботи зумовлена метою та завданнями дослідження. Вона складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури та додатків. Загальний обсяг роботи – 52 сторінки, зокрема списку використаних джерел та літератури (73 позиції) – 7, додатків – 6 сторінок.

Бібліографічний опис джерел та літератури складено відповідно до вимог ДСТУ 83302: 2015.

Розділ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА ТА МЕТОДОЛОГІЧНА БАЗИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Дослідження державних інституцій періоду Української революції 1917-1921 рр. в незалежній Україні має вже певну традицію. Йдеться про монографії О. Кудлай щодо розбудови вищих органів влади УНР у сфері військового будівництва¹, створення і діяльності народних міністерств земельних справ² та міжнародних справ³, законотворчу діяльність народного міністерства судових справ⁴, а також статті у періодиці щодо діяльності Міністерства внутрішніх справ УНР⁵ та склад і завдання Міністерства шляхів УНР⁶. Але не розкрито таке питання, як соціальний склад співробітників міністерств.

Поза увагою дослідників залишилася тема структури, складу та діяльності Міністерства преси та пропаганди УНР. У радянській період система преси і пропаганди українських національних інституцій періоду Директорії чи в еміграції не вивчалася. Згадувалося лише про її «антинародний» та буржуазний характер. Про це йшлося у працях Ю. Гая⁷ та В. Чередниченка⁸ щодо пропагандистської діяльності українських антирадянських політичних угруповань.

¹ Кудлай О. Формування вищих органів управління у сфері військового будівництва УНР (червень 1917 – квітень 1918 рр.). Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2016. 180 с.

² Кудлай О. Створення та діяльність народного міністерства земельних справ Української Народної Республіки (червень 1917-квітень 1918 рр.). Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2011. 82 с.

³ Кудлай О. Створення та діяльність народного міністерства міжнародних справ Української Народної Республіки (червень 1917 – квітень 1918 рр.). Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2008. 116 с.

⁴ Кудлай О. Законотворча діяльність народного міністерства судових справ Української Центральної Ради. Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2002. 72 с. (Історичні зошити).

⁵ Кудлай О. Діяльність Народного міністерства внутрішніх справ УНР // Український історичний журнал. 2005. № 2. С. 90-104.

⁶ Кудлай О. Народне міністерство шляхів Української Народної Республіки: склад та завдання (1917 - 1918 рр.) // Український історичний журнал. 2021. № 5. С. 100-112.

⁷ Гай Ю. З ким і проти кого. Київ: Політвидав України, 1980. 223 с.

⁸ Чередниченко В. Анатомія зради. Київ: Наук. думка, 1983. 214 с.

У незалежній Україні окремі аспекти преси і пропаганди періоду Української революції 1917-1921 рр. знайшли відображення у монографіях О. Богуславського, Д. Будкова та Д. Веденєєва.

О. Богуславський проаналізував інформаційно-пресову діяльність українських урядів періоду революції взагалі, а міністерства – як складової частини урядів⁹.

Міжнародна інформаційна діяльність українських державних утворень періоду Української революції 1917-1921 рр., що спиралася на відповідну систему державних органів й громадських організацій, розкрита у монографії Д. Будкова та Д. Веденєєва¹⁰. Слід зазначити, що автори використали окремі документи з фонду 1113 ЦДАВО, що стосувалися міжнародної інформаційної діяльності українських урядів, зокрема їх дипломатичних представництв.

Питання здійснення інформаційної політики українських урядів відображено і в низці публікацій наукової періодики. Так, В. Мараєв проаналізував особливості організації та здійснення інформаційно-пропагандистського забезпечення в лавах Армії УНР періоду Директорії¹¹, Сирота Л. – діяльність пресових бюро УНР і ЗУНР у Станіславові 1919 р. й О. Назарука як міністра преси і пропаганди УНР¹², Т. Плазова – діяльність Департаменту політичної інформації Уряду УНР на території Польщі у 1921 р., але це був структурний підрозділ Міністерства внутрішніх справ УНР, який виконував функції спецслужби¹³.

⁹ Богуславський О. В. Інформаційно-пресова діяльність Центральної Ради та українських урядів 1917-1920 рр. Запоріжжя: ГУ «ЗІДМУ», 2003. 236 с.

¹⁰ Будков Д. В., Веденєєв Д. В. Слово правди про Україну. Міжнародна інформаційна діяльність Української держави 1917-1923 рр. : Моногр. Київ : Вид-во «К.І.С.», 2004. 203 с.

¹¹ Мараєв В. Р. Інформаційно-пропагандистське забезпечення в Армії Української Народної Республіки періоду Директорії (1918–1921 рр.) // Воєнно-історичний вісник. 2018. Т. 28. №. 2. С. 54-60.

¹² Сирота Л. Осип Назарук і діяльність пресових бюро УНР і ЗУНР у Станіславові 1919 року // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: 36. Наук. Праць Ін-ту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. 2009. Вип. 18. С. 544-550.

¹³ Плазова Т. І. Діяльність Департаменту політичної інформації уряду УНР в еміграції у 1921 р. // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Львів : Вид-во НУ «Львівська політехніка». № 752: Держава та армія. 2013. С. 123-128.

Єдиною публікацією, яка безпосередньо стосується діяльності МПП, є стаття Л. Снісарчук. Авторка окреслила специфіку функціонування міністерства у так званій «тарнівській» період, акцентувала увагу на інтенсифікації його діяльності у пропагандистській галузі, визначено особливості формування консолідованої інформації¹⁴. Ще одна публікація авторки стосується одного з керівників міністерства О. Ковалевського¹⁵.

Крім того, існує низка публікацій в періодиці й енциклопедично-довідкових видань, в яких подано біографічні дані Павла Зайцева¹⁶ та Івана Лизанівського¹⁷, де бракує інформації про їх перебування на чолі управління чи міністерства.

Отже, тема формування, структури, складу та напрямів діяльності Міністерства преси та пропаганди УНР лише нещодавно викликала інтерес дослідників і потребує вирішення як такої взагалі (комплексно), так і різних її аспектів зокрема, наприклад, питання соціального складу співробітників міністерства, а також уточнення окремих дослідницьких проблем, приміром, щодо біографій очільників міністерства, начальників департаментів (відділів) чи рядових співробітників, які, опинившись в еміграції, стали відомими літераторами, публіцистами, науковцями чи громадсько-політичними діячами.

¹⁴ Снісарчук Л. «Організація дійсної і доцільної пропаганди за кордоном»: Міністерство преси й пропаганди УНР у 1921 р. // Вісник Львівського університету. Сер. Журналістика. 2015. Вип. 40. С. 144—155.

¹⁵ Снісарчук Л. Журналістська діяльність Олександра Ковалевського 1 1910-1939 рр. / Львівська нац. наук. б-ка України імені В. Стефаніка URL: <http://www.lsl.lviv.ua/index.php/uk/fahovi-vydannya/zbirnyk-prats-ndi-presoznavstva/zb2020/zb2020snitsarchuk/> (дата звернення 16.05.2023)

¹⁶ Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: бібліографічний довідник. Київ, 1998. С. 94-95; Іванущенко Г. М. Дослідник Шевченкової правди // Сумський історико-архівний журнал. 2007. № . С. 38-44; Іванущенко Г. Сумчани в боротьбі за волю. Суми : ВВП «Мрія», 2016. С. 43-58.

¹⁷ Подоляка Н. С. Громадський діяч, редактор, видавець Іван Миколайович Лизанівський (1892-1937): монографія. Ніжин.: Видавець ПП Лисенко М.М., 2021. С. 35-51.

1.2. Джерельна база дослідження

Нещодавно в Україні розпочато випуск збірників документів окремих міністерств і відомств періоду Української революції 1917-1921 рр., зокрема міністерств закордонних справ УНР¹⁸ та внутрішніх справ УНР¹⁹.

Джерельна база дослідження складається з опублікованих джерел та архівних документів і матеріалів. До першої групи відносяться мемуари учасників революції, які працювали в системі преси та інформації. Йдеться про мемуари керівника Головного Управління преси й пропаганди за часів Директорії УНР Осипа Назарука, в яких розповідається про початковий період існування цієї державної інституції²⁰. Педагог і редактор друкованого органу Уряду Української Держави «Український вісник» залишив спогади Івана Ющишина²¹ про свою діяльність на ниві інформаційної політики за часів гетьманату. Спогади В. Міяковського присвячені постаті Павла Зайцева²², але переважно його літературним студіям.

Другу групу складають документи і матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. По-перше, це фонд 1113 «Управління преси та інформації Української Народної Республіки, м. м. Київ, Вінниця, Рівне, Кам'янець-Подільський», документи якого датовані періодом 1917-1925 рр. Він має 4 описи і 375 справ.

Перший опис охоплює 20 справ. Серед них – статuti МПП і Ради Народних Міністрів УНР, законопроекти із пояснювальними записками, накази та копії наказів по міністерству, копії постанов, протоколів та

¹⁸ Архів Української Народної Республіки. Міністерство закордонних справ. Дипломатичні документи від Версальського до Ризького мирних договорів (1919-1921) / Упоряд.: В. Кавунник. Київ: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2016. 796 с.

¹⁹ Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Доповіді директорів департаментів та агентів (червень 1918 – січень 1922) / Упоряд. В. Кавунник. НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 2019. 349 с.

²⁰ Назарук О. Рік на Великій Україні: Конспект споминів з української Революції. Відень: Вид-во «Український прапор», 1920, 344 с.

²¹ Ющишин І. На службі державної пропаганди. Причинок до історії одного українського міністерства // Неділя. Львів, 1937. Ч. 1 (7 січня). С. 10-12.

²² Міяковський В. Павло Іванович Зайцев (Спогади і спостереження) // Недруковане й забуте (громадські рухи дев'ятнадцятого сторіччя, новітня українська література). Нью-Йорк. 1984. С. 202–224.

резолуцій, доповіді та доповідні записки щодо діяльності міністерства та його окремих підрозділів, бюлетені відділу преси, огляди цензурної колегії виданих Міністерством газет тощо.

Особливу увагу привертає проєкт штатів і окладних норм департаменту преси і пропаганди у якому описується суть та завдання відділів Міністерства²³, зокрема департаменту пропаганди та Українського Телеграфного Агентства, а також доповіді міністра преси і пропаганди Раді Міністрів УНР²⁴, які розкривають причини реорганізації МПП у 1921 р.

Другий опис містить 279 справ, які стосуються переважно діяльності бухгалтерії, інформаційного відділу та відділу кадрів. Щодо бухгалтерії, то це акти, відомості, розписки, листування з канцеляріями міністерств УНР, а також документи, що стосуються асигнування грошових коштів на потреби міністерства взагалі та його окремих підрозділів, зокрема бухгалтерська книжка, що велася безперервно з 1919 р., в якій записували кому і коли видавалась та чи інша сума²⁵. Документи інформаційного відділу безпосередньо стосуються пресової та пропагандистської діяльності міністерства. Сюди відносяться звіти відділу преси про роботу на місцях. Окрім того, листування з друкарнями та іншими міністерствами, зокрема найчастіше з Міністерством закордонних справ про розповсюдження преси та брошур за межами України.

Окрему групу матеріалів цього опису складають вирізки з українських та закордонних газет, зокрема газети «Борьба», в якій, наприклад, у 1919 р. описувався швидкий крах більшовицької Росії²⁶. Окрім неї ще є вирізка з газет «Руль», «Свобода», «Нове слово».

²³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 1113. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 13, 33.

²⁴ ЦДАВО. Ф. 1113. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 1-2.

²⁵ ЦДАВО. Ф. 1113. Оп. 2. Спр. 265. 1423 арк.

²⁶ ЦДАВО. Ф. 1113. Оп. 2. Спр. 68. Арк. 2.

В цьому описі є справи про розвиток міністерством культурно-освітніх організацій за кордоном, а також діяльність Українського пресового бюро та його кореспондентів на території окупованої України²⁷.

Цінними для визначення структури міністерства, форм і методів його роботи в період виходу на територію Польщі (м. Тарнів) у листопаді 1920 р. є «Декрет, доповідна записка та план Міністерства преси і пропаганди про організацію міністерства і його функції»²⁸, «Статут та інструкції директора департаменту пропаганди про організацію та діяльність департаменту»²⁹ і «Доповідь про засідання Міністерства преси і пропаганди та інструкції про порядок організації пропаганди»³⁰.

Документи відділу кадрів МПП містять алфавітні списки співробітників, посвідчення, які вказували на приналежність тих, чи інших осіб до міністерства, заяви про прийом та звільнення з роботи, а також адресні книжки (адреси відділів міністерства та їх співробітників). Так, на початку 1921 р. робочим місцем міністра був номер №2 готелю «Брістоль» у Тарнові, а директорів департаментів – у готелі «Гранд»³¹.

Вартими уваги є анкетні листи урядовців, які вони заповнювали під час прийому на роботу³². Вони дають інформацію про дату і місце народження, вік, освіту, сімейний стан, національність, віросповідання, фах, відношення до військової служби та іншу важливу інформацію про співробітника.

У третьому описі зберігається 55 справ. Це виключно особові справи співробітників Міністерства преси та пропаганди Тарнівського періоду УНР (кінець 1920 – 1921 рр.). У них відклалися документи про прийом на роботу, заяви про відпустку, рапорти та звіти про відрядження, прохання про матеріальну допомогу тощо.

²⁷ ЦДАВО. Ф. 1113. Оп. 2. Спр. 210. 151 арк.

²⁸ ЦДАВО. Ф. 1113. Оп. 2. Спр. 77. Арк. 2-4.

²⁹ ЦДАВО. Ф. 1113. Оп. 2. Спр. 184. Арк. 5.

³⁰ ЦДАВО. Ф. 1113. Оп. 2. Спр. 83. Арк. 3-6 зв.

³¹ ЦДАВО. Ф. 1113. Оп. 2. Спр. 95. 25 арк.

³² ЦДАВО. Ф. 1113. Оп. 2. Спр. 114. 99 арк.

Особливу цінність представляють персональні картки, що містять різноманітні анкетні дані про людину, її освіту, фах, громадську і професійну діяльність і можуть слугувати джерелом для написання біографій чи уточнення окремих даних про урядовців, зокрема міністрів преси та пропаганди Олександра Ковалевського³³ та Павла Зайцева³⁴ під час їхнього перебування на посаді.

Четвертий опис містить 21 справу, більшість з яких це огляди преси і окремі статті авторів за кордоном, що стосуються України. Тут зберігаються протоколи засідань та нарад Головного управління преси і інформації у 1919 році, до того як воно перетворилось на Міністерство, інструкція діяльності Цензурної колегії управління, інструкція Інформаційної ради³⁵.

Отже, фонд 1113 містить інформацію про законодавчу і нормативну базу діяльності МПП, структуру міністерства та його підрозділів, склад, функції й основні напрямки діяльності цієї важливої державної інституції в умовах революції.

По-друге, це фонд 1065 «Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки, мм. Київ, Кам'янець-Подільський; Тарнів (Польща)» ЦДАВО, в якому є документи всіх міністерств УНР, зокрема й Міністерства преси і пропаганди. Вони стосуються переважно раннього періоду діяльності відомства (1919 р.), коли воно було Управлінням преси та інформації й перебувало в структурі Міністерства загальних справ. Вартими уваги є Декрет Директорії УНР про утворення Управління преси та інформації³⁶, яким було започатковано цю установу, та пояснювальна записка до нього, де подавалася схема управління та визначалися основні напрямки її діяльності³⁷. У фонді є також доповідна записка директора департаменту пропаганди, що входив до складу МПП, Євгена Іваненка до Голови Ради Народних Міністрів (РНМ), в

³³ ЦДАВО. Ф. 1113. Оп. 3 ос. Спр. 20. 8 арк.

³⁴ ЦДАВО. Ф. 1113. Оп. 3 ос. Спр. 13. 12 арк.

³⁵ ЦДАВО. Ф. 1113. Оп. 4. Спр. 4. 13 арк.

³⁶ ЦДАВО. Ф. 1065. Оп. 1. Спр. 48. 2 арк.

³⁷ ЦДАВО. Ф. 1065. Оп. 1. Спр. 192. 3 арк.

якому подані характеристика сучасного стану і проблем у діяльності МПП у 1920 р. та обґрунтування створення окремих відомств преси та пропаганди³⁸.

Автором використані також документи Електронного архіву Українського Визвольного Руху, зокрема щодо Т. Черкаського – міністра преси та пропаганди.

Отже, джерельна база дослідження є репрезентативною і достатньою для розкриття досліджуваної теми та має великий інформаційний потенціал. Поданий вище її огляд засвідчує необхідність подальшої розробки теми.

1.3. Методологічна база дослідження

Методологічною основою дослідження є принципи історизму, науковості, об'єктивності, та системності, які зумовлюють вивчення й узагальнення інформації на основі критичного аналізу джерел та літератури щодо предмету дослідження. Перші два принципи створили умови для відтворення процесу створення, реорганізації та функціонування МПЗ в усій його складності та багатоманітності, третій принцип дозволив поглянути на предмет дослідження крізь призму історичних об'єктивних закономірностей, четвертий допоміг сформуванню цілісної картини функціонування відомства преси і пропаганди в умовах війни та еміграції, яке діяло в конкретних історичних умовах та часі.

З метою вирішення дослідницьких завдань у роботі були застосовані як загальнонаукові (аналіз, синтез, аналогія, узагальнення, систематизація), так і загальноісторичні (проблемно-хронологічний, структурно-логічний) методи дослідження. Проблемно-хронологічний метод дав можливість розглянути процес функціонування МПП у просторово-часовому вимірі, реконструювати склад і структуру міністерства, а структурно-логічний метод – визначити та структурувати основні етапи діяльності міністерства. Застосування

³⁸ ЦДАВО. Ф. 1065. Оп. 1. Спр. 12. Арк 37-39зв.

статистичного методу дозволило з'ясувати соціальний склад співробітників міністерства за різними критеріями: дати і місця народження, освіти, соціального походження, національності тощо.

Під час аналізу історіографічного доробку попередників та пошуку опублікованих й архівних джерел автором використано методи бібліографічної й архівної евристики, класифікації та критики джерел, що допомогло виявити та ввести до наукового обігу невідомі раніше документи і матеріали. Застосування методу персоналізації дозволило уточнити біографічні дані керівників та співробітників міністерства.

Розділ 2. СТВОРЕННЯ СТРУКТУРА ТА СКЛАД МІНІСТЕРСТВА ПРЕСИ ТА ПРОПАГАНДИ

2.1. Заснування Міністерства преси та пропаганди

У науковій літературі зрідка згадують про те, що спочатку ця державна інституція мала назву «Управління преси й інформації», а назву Міністерства преси і пропаганди отримала лише напередодні виходу на територію Польщі. Пов'язано це було з тим, що якщо раніше воно виконувало суто допоміжну роль – видавало й редагувало пресу, проводило інформаційну роботу, то з 1919 р. до в додалися ще пропагандистська й агітаційна функції. Особливо це стосувалося армії та таборів інтернованих українських вояків.

Про необхідність здійснення активної і дієвої пропагандистської діяльності на державному рівні неодноразово наголошувалося в урядовій документації УНР періоду Центральної Ради, Української Держави, УНР часів Директорії. При міністерствах створювалися спеціальні підрозділи – департаменти, управління, відділи інформації, преси та пропаганди. Їхні керівники намагалися запроваджувати оптимальні методи роботи, враховуючи весь спектр наявних на той час політичних проблем. Але найбільший тягар діяльності у сфері преси і пропаганди безумовно перебрало на себе Міністерство й преси й пропаганди УНР, яке з кінця 1920 р. здійснювало свою основну діяльність за кордоном.

Після приходу у грудні 1918 р. до влади Директорії та відновлення УНР Україна опинилася у вкрай складному політичному становищі, яке характеризувалося наявністю як внутрішньої опозиції, так і зовнішніх ворогів. В умовах постійної боротьби, коли змінювалися вороги і союзники, Директорія й Уряд УНР надавали великого значення пропаганді, оскільки необхідно було мобілізувати всі сили на боротьбу за збереження національної

держави та популяризувати українську національну ідею серед європейських держав.

Зауважимо, що така сама мета стояла перед Урядом УНР й одразу після виходу на територію Польщі у листопаді 1920 р., хоча він сподівався невдовзі повернутися в Україну. На територію Польщі вийшли не тільки урядовці, співробітники міністерств і відомств, їхні сім'ї, біженці, але і велика кількість вояків Армії УНР, які були інтерновані в кількох таборах. Декілька сотень українських вояків опинилося і на території Румунії. Отже інформаційно-пропагандистська діяльність міністерства могла також стосуватися і всіх цих категорій українських громадян.

30 грудня 1918 р. Директорія УНР видала декрет «Про утворення Управління преси та інформації». О. Назарук у своїх мемуарах писав: «Ще перед заняттям Києва говорив Винниченко про потребу налагодження агітаційної і просвітницької праці на велику міру...»³⁹, що свідчило про реалізацію раніше висунутої ідеї щодо створення такої спеціальної державної інституції.

Відповідно до декрету, головні завдання нової державної установи полягали в інформуванні широких народних мас в Україні про державні інтереси Української Народної Республіки та захисті цих інтересів за кордоном (§ 2).

До складу Управління увійшли:

- 1) Українське телеграфне агентство (УТА);
- 2) Управління всіх радіотелеграфів в Україні;
- 3) Центральне інформаційне бюро;
- 4) Інформаційне бюро армії УНР;
- 5) Державна друкарня;
- 6) Центральне управління по справах друку;

³⁹ Назарук О. Рік на Великій Україні: Конспект споминів з української Революції. Відень: Вид-во «Український прапор», 1920, с. 83.

Крім цих підрозділів, «також інші державні, земські й міські установи, які є або будуть утворені та мають зв'язок з пресою та пропагандою. В обсяг діяльності цього Міністерства (Управління – М. 3.) входять також усі урядові і півурядові часописи не виключаючи земських і міських» (§ 3).

Передбачалося, що внутрішній устрій департаментів буде вирішено окремим статутом (§ 3).

В останньому параграфі декрету зазначалося, що керуючий Управлінням користується правами міністра і має вирішальний голос в Уряді щодо справ, які стосуються його відомства⁴⁰.

Більшість із зазначених у декреті установ уже існували, зокрема УГА, яке з травня до кінця листопада 1918 р. очолював Д. Донцов⁴¹. Але вони належали до інших управлінь, наприклад, Міністерства внутрішніх справ. Фактично тогочасне Управління опікувалося також державними театрами, капелами, радіо та книжковими палатами.

За рекомендацією С. Петлюри головою Управління преси й інформації (згодом перейменується на Міністерство преси й інформації) був призначений відомий галицький громадсько-політичний діяч, один із лідерів Української радикальної партії Осип Назарук. Сам він так описував свій досвід у розбудові новоствореного органу:

«...Відносини праці були незвичайно тяжкі: мало було вироблених людей. Коли я н[а]пр[иклад]. сконструював інформаційне бюро для армії, то переконався, що на 14 начальників різних відділів, тільки оден знав, що робиться в його відділі, кільки він людей має і т. п. Мільони йшли на пресу й інформування населення. Але преса поза Київ майже ніде не виходила, а в краю були великі полоси, де по двох місяцях від вибуху повстання селянство не знало нічого про нову

⁴⁰ ЦДАВО. Ф. 1065. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 1.

⁴¹ Загребельний І. Націоналізм versus Модерн: життя і творчість Дмитра Донцова в оптиці консервативної революції. Монографія / Київ: В-во Сергія Пантюка. 2014.С. 15-16.

владу. Мої найближчі товариші працювали також так, що часто й на обід не було часу піти. Але нас було замало»⁴².

Згодом на цій посаді його замінив Іван Лизанівський. 28 серпня 1919 р. вийшов наказ Директорії УНР, за яким І. Лизанівський за власним бажанням звільнився з посади, а на його місце призначено члена Української партії соціалістів-революціонерів Теофана Черкаського (у деяких документах Міністерства – Теофіл⁴³). Перед тим він виконував обов'язки міністра народного господарства⁴⁴.

Спочатку він був призначений керуючим Управлінням преси й інформації, а 15 вересня 1919 р. воно перетворилося на Міністерство преси та пропаганди УНР і відповідно Т. Черкаський став міністром⁴⁵ (див.: додаток Г). Тоді це було одне з найперших міністерств подібного роду у світі.

1 листопада 1920 р. посаду міністра преси і пропаганди УНР обійняв Олександр Ковалевський, хоча наказ про його призначення датований 12 грудня того ж року⁴⁶. Це було пов'язано з тим, що коли Уряд УНР у листопаді 1920 р. виїхав з Кам'янця-Подільського міністерство фактично припинило свою діяльність. Частина урядовців була перевезена до Староконстантинова разом із великою кількістю важливих документів, які згодом зникли. І хоча міністром формально залишався Т. Черкаський, але він тривалий період часу не виходив на зв'язок і не виконував своїх обов'язків, а відповідного рішення про його звільнення ще не було схвалено. Тобто в цей період відомство залишилося без керівника. Всі документи підписувались іншими людьми, зокрема директорами департаментів міністерства.

⁴² Назарук О. Рік на Великій Україні: Конспект споминів з української Революції. Відень: Вид-во «Український прапор». 1920. С. 88-89.

⁴³ ЦДАВО. Ф. 1113. Оп. 2. Спр. 97. Арк. 23.

⁴⁴ Ющишин І. На службі державної пропаганди. Причинок до історії одного українського міністерства // Неділя. Львів, 1937. Ч. 1 (7 січня). С. 10-12.

⁴⁵ ЦДАВО. Ф. 1065. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 121.

⁴⁶ ЦДАВО. Ф. 1113, Оп. 3 ос. Спр. 20. Арк 3.

У квітні-серпні 1921 р. О. Ковалевського на його посаді тимчасово заміняв Павло Зайцев⁴⁷.

2.2. Склад та завдання міністерства

Якщо спочатку Управління об'єднувало декілька різних установ і виконувало, скоріше, координаційну функцію, то після перетворення на МПП у 1919 р. його мета і склад змінилися. Згідно зі Статутом Міністерства⁴⁸, воно тепер не просто інформувало широкі верстви населення, а й займалося: моральною і матеріальною підтримкою української публіцистики, зміцненню серед українського народу національно-культурної та політичної свідомості, стежило за розповсюдженням преси як в Україні, так і за кордоном. Таким чином, агітаційна функція міністерства отримала більше значення.

На чолі МПП стояв міністр преси і пропаганди, який обирався РНМ, входив до її складу та брав участь у її засіданнях.

У складі оновленого міністерства поряд з існуючими департаментами були створені і нові, зокрема Культурна Рада. На правах постійних членів до неї входили директори всіх департаментів, а також громадські діячі, політики, письменники, науковці, публіцисти, люди, які займалися культурною діяльністю. Рада скликала за ініціативи міністра й обговорювала питання про розвиток і діяльність МПП, призначення матеріальної допомоги установам чи окремим авторам, видання літературно-публіцистичних праць через окремі відділи МПП тощо.

Департамент загальних справ мав такі підрозділи: внутрішньо-адміністративний, репрезентативний, господарський; бухгалтерія, адміністрація й експедиція всіх державних видавництв. Адміністративний апарат займався реєстрацією друкованих органів і праць у всій державі, цензуруванням друкованих видань й організацією Книжкової палати.

⁴⁷ ЦДАВО. Ф. 1113. Оп. 3 ос. Спр. 13. Арк. 6.

⁴⁸ ЦДАВО. Ф. 1113. Оп. 2. Спр. 14. Арк. 2-6.

Господарський відділ слідкував за наданням кредитів міністерству і його витратами. Директорами департаменту у різний час були І. Мисик та І. Лозинський.

Департамент преси відповідав за друк державної преси й облаштування державного видавництва, видавав «Вісник Державних Законів», в якому публікувались всі офіційні закони і постанови української влади, а також офіційний друкований орган «Вісник УНР». Проіснував цей департамент як окремий підрозділ недовго. У 1920 р. він перетворився на відділ преси департаменту пропаганди й інформації.

У Статуті департаменти інформації та пропаганди визначаються як окремі структури зі своїми підрозділами та функціями (див.: додаток Г). Відділ інформації мав збирати відомості про життя держави, політичну та законодавчу діяльність, події в інших країнах, підтримувати ділові зв'язки з різними пресовими бюро як в Україні, так і за її межами. Департамент пропаганди мав здійснювати внутрішню та закордонну пропаганду, відповідав за забезпечення бібліотек і читалень пресою та книгами, проводив групові читання преси для українських вояків. У його підпорядкуванні перебували такі суспільні інститути, як радіо, державні театри в цілій Україні⁴⁹. Крім того, департамент пропаганди опікувався Українським телеграфним агентством (УТА), яке займалося поширенням в Україні та за її межами політичних, фінансових, торгівельних, економічних, культурних та інших відомостей⁵⁰.

Але насправді ці два департаменти не діяли окремо. Наприклад, посада Є. Іваненка – директор департаменту пропаганди й інформації. Ймовірно, такий розподіл запланували спочатку, але потім їх об'єднали в один департамент.

⁴⁹ Ющишин І. На службі державної пропаганди. Причинок до історії одного українського міністерства // Неділя. Львів. 1937. Ч. 1 (7 січня). С. 10–12.

⁵⁰ ЦДАВО. Ф. 1113. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 33.

Також була утворена Друкарня, яка відповідала за технічну роботу та виконувала пов'язані із друком доручення.

Слід зазначити, що не всі урядовці погоджувалися з необхідністю та доцільністю існування міністерства, не розуміли мети його створення як окремого відомства. Так, у листі співробітника Міністерства преси і пропаганди УНР Євгена Іваненка до Голови Ради Народних Міністрів зазначалося, що товариш міністра преси і пропаганди, а в минулому міністр пошт і телеграфів, І. Косенко мав особисту думку щодо недієздатності міністерства, його непотрібності та виступав за ліквідацію відомства⁵¹.

У тому ж листі також йшлося про те, що саме Є. Іваненко був ініціатором реорганізації міністерства за часів керування ним Т. Черкаського та розподіл його на декілька департаментів. Автор листа зазначає, що не всі його ідеї були реалізовані у повній мірі:

«Одно маю переконання, що не можна як це було раніше на пресу надівати цілком ланцюги. Це губить вільний розвиток Української преси, яка фактично буде при своєму розвитку найліпшим агітатором позаяк зараз вже селянство найбільш цікавиться газетою, а не остогидними листівками, відозвами, якими засипали й ми й Денікін і большевики. Воно їм абсолютно не вірить»⁵².

Автор листа вважає, що преса і пропаганда мають існувати окремо й незалежно один від одного. Це може означати, що й однозначної думки як саме має виглядати МППі також не було.

У 1920 р. Міністерство преси та пропаганди відновило свою діяльність, але вже за кордоном у Тарнові.

З цього моменту одним із завдань Міністерства є *«...всіма доступними йому способами, як слова друкованого, так і живого закріпити ідею єдності, державної одностайності та державної дисципліни всіх сил українського*

⁵¹ ЦДАВО. Ф. 1065. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 37.

⁵² ЦДАВО. Ф. 1065. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 38-38 зв.

народу, що опинились на чужій території після нашої військової невдачі»⁵³. Також пріоритетним завданням був збір інформації про ДЦ УНР та ситуації в Україні, її розповсюдження як на території української держави, так і за її межами⁵⁴.

Міністерство активно співпрацювало з Міністерством закордонних справ та Генеральним штабом Армії УНР. Зокрема, воно готувало матеріали та статті для розміщення в зарубіжній пресі для дипломатичних закладів і пресових бюро УНР, української діаспори; готувало агітаційні листівки (прокламації) для української армії. Також, на нього покладалися функції протидії ворожій пропаганді.

Важливим аспектом діяльності відділу пропаганди було постійне забезпечення пресою і книгами читалень, а також проведення групових читань серед українських вояків⁵⁵.

Отже, саме таким чином сформувалось Міністерство преси та пропаганди УНР. Воно створювалось не з нуля. За основу були взяті органи, управління та департаменти, які вже існували у складі інших міністерств українського уряду, зокрема в Міністерстві внутрішніх справ. МПП об'єднало їх в одне і почало відати агітаційно-пропагандистською діяльністю, а також взяло під свій контроль всі засоби масової інформації (ЗМІ).

Хоч засновано воно було на території України, але продовжило свою діяльність за кордоном. Перебуваючи в екзилі, міністерство продовжило розвиток і вдосконалення форм і методів роботи.

Закордонна пропаганда стала головним засобом захисту інтересів українців та української державності.

Однак, впродовж тривалого часу у 1920 р. установа не функціонувала і була відновлена вже в умовах інтернування. Це було свідченням не тільки системної військово-політичної кризи, в якій на той період опинилася

⁵³ ЦДАВО. Ф. 1113. Оп. 2. Спр. 184. Арк. 5.

⁵⁴ ЦДАВО. Ф. 1113. Оп. 2. Спр. 184. Арк. 5 зв.

⁵⁵ ЦДАВО. Ф. 1113. Оп. 2. Спр. 184. Арк. 16.

Українська Народна Республіка, але й відсутності серед представників УНР чіткого уявлення про методи і засоби здійснення агітаційно-пропагандистської роботи, необхідність або непотрібність існування окремого міністерства, яке б керувало цією діяльністю.

2.3. Соціальний портрет співробітників

Недослідженим аспектом теми є соціальний склад співробітників МПП. Тому автор дослідження особливу увагу приділив анкетам та персональним карткам співробітників. Більшість з цих документів стосуються періоду перебування Уряду УНР в Кам'янці-Подільському, тобто з березня 1919 р. по листопад 1920 р., коли це місто тимчасово стало столицею Української Народної Республіки.

Анкети заповнювалися під час вступу на роботу і мали стандартну форму. У них зазначалася інформація щодо дати і місця народження (або віку), сімейного стану, освіти, національності, віросповідання, відношення до військової служби тощо.

Усього автором опрацьовано 91 анкету⁵⁶. При дослідженні використано статистичний метод.

Як впливає з анкет, питома вага співробітників, які народилися у Кам'янці-Подільському, дорівнювала 31 % від усього складу, у Подільській губернії – 21 %, в інших регіонах України – 48 %. Тобто значна частина урядовців набиралася з місцевих мешканців, але було багато тих, хто був евакуйований із Наддніпрянщини.

За національним складом абсолютну більшість працівників міністерства склали українці – 78 %. Значну частину складають євреї (17 %) і поляки (5%). Поділля в Російській імперії належало до смуги осілості євреї. Всього в

⁵⁶ ЦДАВО. Ф. 1113. Оп. 2. Спр. 114., 99 арк.

Подільській губ., згідно з переписом населення 1897 р.⁵⁷, проживало 12,24% євреїв. У самому Кам'янці-Подільському українці склали лише 27,15 %, тоді як євреї – 44,84%. Згідно з анкетами, всі євреї, які працювали в МПП у той час, походили саме з цього міста.

Досить строкатим виявився вік працівників міністерства. Тих, хто народився до 1890 р., налічувалося 23 % від загальної кількості співробітників (опрацьованих анкет), 1890-1895 рр. – 25 %, 1896-1899 рр. – 23 %, після 1900 р. – 29 %. Тобто більшість співробітників належала до молоді вікової категорії. Молоді люди обіймали рядові посади, наприклад, рахівника, коректора, кур'єра, друкарки тощо, представники старшого покоління – вищі посади, наприклад, начальника відділу або департаменту, міністра або його заступника.

Щодо статевого складу, то питома вага чоловіків складала 63 %, жінок – 37 %. Більшість жінок не займали високі посади, а були в основному бухгалтерами та діловодами.

Робота у міністерстві передбачала і відповідний освітній рівень. Більшість рядових співробітників мала середню (62 %) і незакінчену вищу (26 %), решта – вищу (9 %), що перевищувало загальний освітній рівень тогочасного українського суспільства. Також невелика кількість співробітників мала домашню освіту (3 %). Зрозуміло, що робота в державній установі передбачала наявність у співробітника певного рівня освіти та гарне знання української мови. Але траплялися і прикрі випадки. Про це йдеться у доповідній записці Є. Іваненка до РНМ. Наприклад, уродженець Галичини Крохмалюк, будучи гарним редактором телеграм, зовсім не відповідав посаді референта преси, оскільки недостатньо повно володів українською літературною мовою та не був знайомий з технікою журналістської роботи. Інший співробітник на прізвище Похонський був гарним перекладачем, але не

⁵⁷ Чорний С. Національний склад населення України в ХХ сторіччі / Довідник. Київ: ДНВП «Картографія». 2001. С. 10.

здатним до роботи референта преси⁵⁸. Тобто поряд з освітою для роботи у міністерстві потрібні були і певні професійні навички.

Отже, наведені вище дані анкет співробітників Міністерства преси і пропаганди УНР показують певний узагальнений соціальний портрет урядовців періоду революції і можуть стати основою для подальших досліджень їх структури, функцій та напрямків діяльності Міністерства преси і пропаганди УНР.

⁵⁸ ЦДАВО. Ф. 1065. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 37 зв.

Розділ 3. КЕРІВНИКИ ТА ПРОВІДНІ СПІВРОБІТНИКИ МІНІСТЕРСТВА ПРЕСИ ТА ПРОПАГАНДИ УНР

За час існування Міністерства преси і пропаганди УНР його очолювало декілька осіб.

3.1. Теофан Черкаський

Формально першим міністром преси та пропаганди став Теофан Черкаський, хоча фактично ним був Осип Назарук, який обіймав посаду голови Управління преси та інформації. Одночасно Т. Черкаський керував Міністерством народного господарства УНР.

Т. Черкаський народився 12 березня 1892 р. в с. Росішки тогочасної Київської губ., нині в межах Тетіївської міської громади Білоцерківського району Київської обл., у родині учителя⁵⁹. У 1912 р. став завідувачем школи у с. Глушки на Київщині. У 1914 р. через вивчення забороненої літератури отримав статус «політично неблагонадійної особи» і був усунутий від вчителювання. На початку весни 1918 р. переїхав до Києва і почав працювати інструктором організаційної комісії Центральної Ради. У січні 1919 року був обраний делегатом Конгресу Трудового Народу.

Але після еміграції уряду УНР він залишився в УСРР. Був репресований. Начальник секретно-оперативної частини особливо відділу Центрального управління надзвичайних комісій України С. Дукельський в обвинувальному висновку по кримінальній справі «Уряд УНР» від 20 січня 1921 р. оголосив Черкаського «ворогом народу» і вимагав засудити до розстрілу. Але оскільки він не був арештований, то його оголосили поза законом. Згодом його все ж арештували. Сталося це 5 квітня 1931 р. – за «есерівську діяльність» у справі «Українського національного центру». 7 лютого 1932 р. йому винесли вирок

⁵⁹ Анкета арештованого Черкаського Т. // Електронний архів Українського Визвольного Руху. URL: <http://old.avr.org.ua/index.php/viewDoc/26561/> (дата звернення 26.05.2023).

про ув'язнення на три роки у виправно-трудоному таборі. 1934 р. його звільнили. Він разом із дружиною оселився в Ялті⁶⁰.

Під час Великого терору Т. Черкаського знову арештували. Цього разу звинуватили в організації «підпільного ЦК УПСР» та «підготовці повстання в Україні». 15 хвилин тривало судове засідання, вирок – розстріл. Вирок виконано 22 вересня 1938 р⁶¹.

3.2. Олександр Ковалевський

Невдовзі після виходу Уряду УНР на територію Польщі новим міністром преси та пропаганди став Олександр Ковалевський. Він народився на Харківщині у 1880 р. Навчався у Петербурзі. У 1910 р. активно почав займатися журналістською діяльністю. Співпрацював із часописами «Український студент», «Рада», «Українська хата», «Засів» та ін. У 1919-1921 рр. був засновником і головою Української Народно-Республіканської Партії (УНРП). У 1920 р. був призначений міністром рільництва, проте найбільше відзначився на посаді міністра преси та пропаганди з 1 листопада 1920 р.⁶², коли міністерство перебувало на території іншої країни, йому бракувало коштів і фахівців. Незважаючи на це, активність О. Ковалевського дозволила налагодити комунікацію з українськими дипломатичними посольствами і місіями, покращити їх співпрацю з пресою країн перебування задля інформування про події в Україні та роз'яснення зарубіжному читачеві суті національних змагань українців, а також заснувати низку інформаційних бюлетенів, обіжників міністерства, періодичних видань у таборах. Він сприяв

⁶⁰ Видатні діячі Української революції, уродженці Київщини: інформ.-біограф. Матеріали до 100-річчя Української Революції / Управління культури, національностей та релігій Київської облдержадмін., КЗ КОР «Київська обласна бібліотека для дітей»; уклад. О. М. Литвин, наук. ред. та відпов. за вип. М. П. Зніщенко, ред. Л. П. Соляник.. Київ 2017 р. С. 17.

⁶¹ Довідка 1-го спецвідділу НКВС СРСР про виконання 22 вересня 1938 р. смертного вироку стосовно Черкаського Т. // Електронний архів Українського Визвольного Руху. URL: <http://old.avr.org.ua/index.php/viewDoc/26564/> (дата звернення 26.05.2023).

⁶² ЦДАВО. Ф. 1113, Оп. 2. Спр. 77. 1 арк.

створенню та реалізації видавничих («Тризуб») та інформаційних («Українпрес») проєктів, проте мав складні відносини з генералом В. Павленком⁶³, що переросло у конфлікт та публічне протистояння.

24 березня 1921 р. О. Ковалевський був звільнений з посади міністра преси й пропаганди, як й інші члени уряду. Того ж дня був сформований новий уряд (перший емігрантський), в якому він обійняв посаду міністра земельних справ⁶⁴. Розпочався кризовий період в історії міністерства, який зрештою закінчився ліквідацією МПП. Чергова спроба О. Ковалевського розвивати пропагандистську сферу УНР тривала від другої декади серпня 1921 р. до 14 січня 1922 р. під час його перебування в уряді П. Пилипчука⁶⁵.

У 1930-х рр. О. Ковалевський редагував газету «Волинське Слово». Невдовзі після захоплення Червоною армією у вересні 1939 р. Західної України його було заарештовано. Подальша його доля невідома⁶⁶, ймовірно, він був розстріляний.

3.3. Павло Зайцев

Як випливає з архівних документів, 2 квітня 1921 р. тогочасного головного управляючого справами мистецтва і національної культури Міністерства народної освіти і мистецтв УНР Павла Зайцева призначили на посаду міністра преси і пропаганди УНР. Вже він був відомим дослідником життя і творчості Тараса Шевченка. На початку ХХ ст. йому вдалося написати академічну біографію поета. Завдяки його ініціативі та безпосередній участі

⁶³ Срібняк І. В. Генерал В. Павленко vs міністра О. Ковалевського: спроба реконструкції конфлікту між двома членами уряду УНР в екзилі (за матеріалами ЦДАВО України та ZNiO) // Емінак. 2018. Т. 2. №. 22. С. 40-45.

⁶⁴ Сніцарчук Л. Журналістська діяльність Олександра Ковалевського 1 1910-1939 рр. / Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника URL: <http://www.lsl.lviv.ua/index.php/uk/fahovi-vydannya/zbirnyk-prats-ndi-presoznavstva/zb2020/zb2020snitsarchuk/> (15.05.2023).

⁶⁵ Сніцарчук Л. Організація дійсної і доцільної пропаганди за кордоном: Міністерство преси й пропаганди УНР у 1921 р. / Вісник Львівського університету. Серія: Журналістика. 2015. №. 40. С. 144-155.

⁶⁶ Давидюк Р. Еміграція УНР на Волині в умовах першої радянізації (вересень 1939–червень 1941 рр.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2009. С. 361.

поза межами України у міжвоєнний період побачило світ багатотомне видання його творів, зокрема вийшло 13 томів⁶⁷.

Народився П. Зайцев 10 вересня 1886 р. у місті Суми. Як засвідчує запис у метричній книзі тамтешньої Іллінської церкви, його батько, Іван Арсенович, *«був помічником класних наставників Сумської Олександрівської гімназії»*. На думку сумського краєзнавця й архівіста Г. Іванущенко, його батько був справжнім консерватором, *«стовпом»* тодішнього режиму і не виявляв ніякої симпатії до українського⁶⁸. П. Зайцев закінчив Сумську чоловічу Олександрівську гімназію, де входив до складу українського гуртка. А після її закінчення у 1904 р. вступив на юридичний факультет Петербурзького університету. Став членом української громади та місцевого осередку Революційної української партії, з 1907 р. – активним діячем місцевого осередку Товариства українських поступовців. У березні 1912 р. в українському клубі «Кобзар» П. Зайцев знайомиться з С. Петлюрою. У квітні 1917 р. Тимчасовий уряд призначив П. Зайцева косівським повітовим комісаром на Підкарпатті. А після ліквідації комісаріатів у Галичині та Буковині він повернувся до Києва⁶⁹.

Під час Української революції 1917–1921 рр. П. Зайцев брав активну участь у розбудові національних державних та культурних інституцій, очолював канцелярію Генерального секретарства освіти, видавав часопис «Наше минуле». У 1919–1920 рр., працюючи у ВУАН, виступає як редактор «Записок історично-філологічного відділу Української академії наук»⁷⁰. У 1919 р. змушений був залишити Київ, захоплений більшовиками.

⁶⁷ Демиденко Н.М. Діяльність Павла Зайцева (1886–1965) - відомого шевченкознавця, громадсько-політичного діяча: повернення із забуття // Сіверщина в історії України. Вип. 11. 2018. С. 353-357.

⁶⁸ Іванущенко Г. Сумчани в боротьбі за волю. Суми : Видавничо-виробниче підприємство «Мрія». 2016. С. 44.

⁶⁹ Демиденко Н.М. Діяльність Павла Зайцева (1886–1965) - відомого шевченкознавця, громадсько-політичного діяча: повернення із забуття // Сіверщина в історії України. Вип. 11. 2018. С. 353-357.

⁷⁰ Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: бібліографічний довідник. Київ. 1998. С. 95.

У 1920 р. він очолював культурно-освітній відділ армії УНР⁷¹, а також був «Головноуправляючим справами Мистецтва і Національної Культури»⁷². За словами П. Зайцева, коли він повернувся з відрядження до Варшави, то дізнався про призначення на нову посаду міністра. А 13 квітня 1921 р. приступив до виконання обов'язків міністра преси і пропаганди⁷³.

Вихід Уряду УНР на еміграцію і відповідно брак фінансових надходжень передбачали скорочення державного апарату. Одних співробітників міністерства звільнили, інших відправили у безтермінову відпустку. В умовах еміграції люди почали шукати роботу і засоби до існування. Так, у липні-серпні 1921 р. П. Зайцев використав відпустку для поїздки до Варшави⁷⁴. А вже 11 серпня 1921 р. Міністерство преси і пропаганди знову очолив О. Ковалевський.

З 1921 року П. Зайцев живе у Варшаві. Спершу був секретарем Надзвичайної дипломатичної місії УНР, а в 1922–1924 рр. – секретарем Українського Центрального комітету. У Польщі відновив свою публіцистичну та викладацьку діяльність. У 1921-1939 рр. викладав низку гуманітарних дисциплін у Варшавському університеті та був співробітником Українського наукового інституту у Варшаві⁷⁵. Зауважимо, що у 1923 р. його дружину, Валентину, як агента НКВС було викрито начальником контррозвідки військового міністерства УНР в еміграції М. Чеботарівим⁷⁶.

У 1941 р. П. Зайцев переїхав до Берліну, де брав участь у виданні часописів «Український вісник» та «Українець». Після Другої світової війни

⁷¹ Іванущенко Г.М. Дослідник Шевченкової правди / Сумський історико-архівний журнал. 2007. № II-III. С. 38-44.

⁷² ЦДАВО. Ф. 1113. Оп. 3 ос. Спр. 13. Арк 3.

⁷³ ЦДАВО. Ф. 1113. Оп. 3 ос. Спр. 13. Арк 10.

⁷⁴ ЦДАВО. Ф. 1113. Оп. 3 ос. Спр. 13. Арк 11.

⁷⁵ Іванущенко Г. М. Дослідник Шевченкової правди / Сумський історико-архівний журнал. 2007. С. № II-III. 38- 44.

⁷⁶ Визвольні змагання очима контррозвідника. (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва): Науково-документальне видання. Київ: Темпора, 2003. С. 22.

він – професор і декан філософського факультету Українського вільного університету в Мюнхені.

У 1963 р. П. Зайцев стає членом Української Національної Ради – об'єднання українських політичних партій та організацій за кордоном, український передпарламент в еміграції⁷⁷.

Помер Павло Зайцев 2-го вересня 1965 р. в Мюнхені, де і похований⁷⁸.

3.4 Провідні співробітники міністерства

Серед співробітників міністерства були і громадсько-політичні діячі, літератори, журналісти, діячі культури і мистецтва, які під час Української революції 1917-1921 рр. та в еміграції стали знаними фахівцями у галузі літератури, культури, освіти і науки. Зазвичай період їхньої діяльності в Міністерстві преси і пропаганди УНР в енциклопедичних статтях про них або взагалі не згадується, або обмежується одним реченням. Вище вже згадувалися імена письменника, автора «Роксоляни» О. Назарука та шевченкознавця і літературознавця П. Зайцева.

В департаменті пропаганди й інформації працював **Леонід Бачинський** – сотник Армії УНР, згодом – письменник, педагог, журналіст (псевдонім – Вуйко Квак). Народився 28 лютого 1896 р. в Катеринославі (нині Дніпро). У 1920 р. разом із Урядом та Армією УНР емігрував за кордон, де спочатку перебував у таборі для інтернованих у Тарнові⁷⁹. 20 квітня 1921 р. Л. Бачинський обійняв посаду референта-репортера у відділі пропаганди⁸⁰. З документів стає відомо, що в червні того ж року він став членом комісії зі скорочення штатів МПП, а вже 1 вересня був звільнений за власним бажанням.

⁷⁷ Іванущенко Г. Сумчани в боротьбі за волю. Суми : Видавничо-виробниче підприємство «Мрія». 2016. С. 51.

⁷⁸ Міяковський В. Павло Іванович Зайцев (Спогади і спостереження) / Недруковане й забуте (громадські рухи дев'ятнадцятого сторіччя, новітня українська література). Нью-Йорк. 1984. С. 202 – 224.

⁷⁹ Українська діаспора: літературні постаті, твори, бібліографічні відомості / Упорядн. В. А. Просалова. Донецьк: Східний видавничий дім. 2012. С. 25-26.

⁸⁰ ЦДАВО. Ф. 1113. Оп. 3 ос. Спр. 2. Арк. 4.

Це було пов'язано з його майбутнім відрядженням, через яке він не зміг виконувати свої обов'язки⁸¹.

У міністерстві працював **Володимир Самійленко** – український поет, драматург, політичний діяч. Він народився 1864 р. на Полтавщині. У 1917 р. був начальником інформаційного відділу при Генеральному писареві УНР, 1918-1919 рр. – директором департаменту загальних справ. Разом з Урядом УНР емігрував за кордон⁸². Спочатку обіймав посаду урядовця по вільному найму при пресовому відділі Міністерства закордонних справ⁸³. З ініціативи Міністерства преси та пропаганди його було переведено. 1 листопада 1921 р. він очолив департамент пропаганди цього міністерства⁸⁴.

Серед співробітників міністерства був і журналіст, військовий і громадський діяч **Дмитро Івашина** (псевдонім – Геродот). Він народився 25 жовтня 1882 р. на Катеринославщині. Був редактором газет «Молода Україна», «Одеська думка», «Українська трибуна». Працював у газеті «Україна» й «Українське слово». 1920 р. емігрував до Румунії та організував там пресове агентство «УКРАЇНТАГ»⁸⁵.

2 березня 1921 р. Івашину призначили головним референтом преси при МПП. Разом із ним у цьому ж відомстві працювала його дружина Антоніна Івашина на посаді урядовця 1-го рангу⁸⁶. У липні 1921 р. його разом із дружиною затримала на кордоні румунська влада через відсутність візи та декілька днів тримала у в'язниці. Завдяки голові Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Румунії проф. К. Мацієвичу їх було звільнено⁸⁷. У Бухаресті він входив до складу Громадсько-допомогового комітету української еміграції в Румунії та очолював Комітет імені Симона Петлюри в Румунії, публікувався в

⁸¹ ЦДАВО. Ф. 1113. Оп. 3 ос. Спр. 2. Арк. 5-7.

⁸² Самійленко Володимир // Шевченківська енциклопедія: Т. 5: Пе – С: у 6 т. / Гол. ред. М.Г. Жулинський. Київ: Ін-т літератури ім. Т.Г. Шевченка. 2015. С. 635-637.

⁸³ ЦДАВО. Ф. 1113. Оп. 3 ос. Спр. 40. Арк. 5.

⁸⁴ ЦДАВО. Ф. 1113. Оп. 3 ос. Спр. 40. Арк. 6.

⁸⁵ Власенко В. Публікації Дмитра Геродота на сторінках паризького тижневика «Тризуб» // Вісник Центрального державного архіву зарубіжної україніки. Кам'янець-Подільський, 2012. Вип. 1. С. 99.

⁸⁶ ЦДАВО. Ф. 1113. Оп. 3 ос. Спр. 14. Арк. 5.

⁸⁷ ЦДАВО. Ф. 1113. Оп. 3 ос. Спр. 14. Арк. 10, 16.

емігрантській пресі, зокрема у паризькому тижневику «Тризуб» – друкованому органі Уряду УНР в еміграції⁸⁸.

У міністерстві працював відомий український художник, графік, мистецтвознавець **Павло Ковжун**, який народився 3 жовтня 1896 р. на Волині. Велику частину свого життя присвятив редакційно-видавничій діяльності. Співпрацював із журналами «Вісник культури і життя», «Маяк», «Дзвони». Під час Першої світової війни воював на Румунському фронті. Після демобілізації повернувся до Києва. У 1920 р. опинився у Галичині, а після виходу Армії УНР на територію Польщі перебував у таборі для інтернованих в Пикуличах⁸⁹. Наприкінці того року звернувся до директора департаменту пропаганди МПП з пропозицією прийняти його на роботу. 24 січня 1921 р. П. Ковжуна призначили інструктором при департаменті пропаганди й інформації у м. Львів⁹⁰. 24 жовтня 1921 р. він – директор департаменту преси⁹¹.

Співробітником міністерства був **Юрій Липа** – філософ, поет, публіцист, один із ідеологів українського націоналізму. Народився 1900 р. в Полтаві. На початку Української революції 1917-1921 рр. воював проти більшовиків у складі 1-го пластунського куреня Гайдамацької дивізії. Після вступу до Одеси українських та німецько-австрійських військ став заступником командира одеської «Січі»⁹². Документи особової справи засвідчують, що з 25 січня по 1 квітня 1919 р. Ю. Липа був урядовцем для доручень у Міністерстві віросповідань, а з 1 вересня по 1 листопада 1920 р. – урядовцем 1 рангу у тому ж самому відомстві⁹³, з 2 березня 1921 р. –

⁸⁸ Власенко В. Публікації Дмитра Геродота на сторінках паризького тижневику «Тризуб» // Вісник Центрального державного архіву зарубіжної україніки. Кам'янець-Подільський, 2012. Вип. 1. С. 97-108.

⁸⁹ Середа О. Павло Ковжун - редактор і видавець: вдалі проекти і нереалізовані задуми / Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника. 2017. №. 9. С. 150-160.

⁹⁰ ЦДАВО. Ф. 1113. Оп. 3 ос. Спр. 21. Арк. 4-5.

⁹¹ ЦДАВО. Ф. 1113. Оп. 3 ос. Спр. 21. Арк. 21.

⁹² Липа Юрій Іванович / М. М. Комариця // Енциклопедія Сучасної України / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. Київ: Ін-т енцикл. досліджень НАН України, 2016. [URL]: <https://esu.com.ua/article-54710> (дата звернення 20.05.2023).

⁹³ ЦДАВО. Ф. 1113. Оп. 3 ос. Спр. 23. Арк. 12.

референтом-репортером при департаменті пропаганди й інформації МПП, а з 20 квітня того ж року – урядовцем з особливих доручень при МПП⁹⁴.

Працював у міністерстві і відомий журналіст, громадський діяч, перекладач **Назар Гнатюк**. Він народився 12 листопада 1899 р. на Київщині, закінчив Шабельнянську та Дашівську школи. У 1918 р. працював перекладачем в УТА. Друкувався у часописі «Українська Трибуна», деякі його публікації підписані псевдонімами Ст. Бобро, М. Волиняк та криптонімом М. В. Після відступу Армії УНР на територію Польщі переїхав до Львова, де на початку 1921 р. очолював бюро для біженців⁹⁵. У березні того ж року Н. Гнатюк обійняв посаду інструктора департаменту пропаганди й інформації на Волині, у травні переїхав до Тарнова⁹⁶. З жовтня 1921 р. він – начальник відділу пропаганди, керівник агенції «Українпрес»⁹⁷.

Отже, як випливає з архівних документів, рівень кадрового потенціалу Міністерства преси і пропаганди УНР був досить високим. Міністерство очолювали відомі громадські діячі та журналісти. Серед співробітників міністерства було чимало відомих вже тоді літераторів і журналістів. Дехто з них розпочинав свою творчу кар'єру під час Української революції 1917-1921 рр., а став знаним літератором чи поетом вже в еміграції.

⁹⁴ ЦДАВО. Ф. 1113. Оп. 3 ос. Спр. 23. Арк. 2, 6.

⁹⁵ Сніцарчук Л. Назар Гнатюк: Бути журналістами в тяжкий для пресової праці час (1917–1921) // Образ. 2017. №. 3. С. 78-87.

⁹⁶ ЦДАВО. Ф. 1113. Оп. 3 ос. Спр. 8. Арк. 3, 6.

⁹⁷ ЦДАВО. Ф. 1113. Оп. 3 ос. Спр. 8. Арк. 12.

ВИСНОВКИ

Згідно із поставленими метою та завданнями, автором були сформовані наступні висновки:

1. Автором проаналізована історіографія проблеми. Результати дослідження показали, що наукових праць, в яких би вивчалася діяльність Міністерства преси і пропаганди УНР, вкрай мало. Комплексних робіт з історії МПП взагалі немає. Є лише роботи, автори яких досліджуються або окремі аспекти діяльності міністерства, або торкаються цієї теми побіжно в контексті інформаційної роботи УНР. Поза увагою дослідників залишилася тема структури, складу та діяльності Міністерства преси та пропаганди УНР.

Саме тому, основою джерельної бази дослідження стали, по-перше, нечисленні опубліковані джерела (спогади, мемуари), по-друге, архівні документи і матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України та електронного архіву Українського Визвольного Руху. Архівні джерела дають інформацію про законодавчу і нормативну базу діяльності МПП, структуру міністерства та його підрозділів, склад, функції, завдання й основні напрямки діяльності цієї важливої державної інституції в умовах революції. Крім того, вони можуть розширити біографічні дані багатьох учасників Української революції 1917-1921 рр. Джерельна база дослідження є репрезентативною і достатньою для розкриття досліджуваної теми та має великий інформаційний потенціал.

З метою вирішення дослідницьких завдань автор використав методологічні принципи історизму, науковості, системності та об'єктивності, застосував загальнонаукові (аналіз, синтез, аналогія, узагальнення, систематизація), міждисциплінарні (статистичний) та спеціальні історичні (проблемно-хронологічний, структурно-логічний, бібліографічної й архівної евристики, класифікації та критики джерел, персоналізації) методи дослідження.

2. Автором розкрито процес створення та функціонування Міністерства преси та пропаганди УНР. Утворилось воно у грудні 1918 р., коли українська влада опинилась у скрутному політичному становищі. Головні завдання нової державної установи полягали в інформуванні широких народних мас в Україні про державні інтереси Української Народної Республіки та захисті цих інтересів за кордоном. З часом її функції розширились. Якщо спочатку управління об'єднувало декілька різних установ і виконувало, скоріше, координаційну функцію, то після перетворення на міністерство у 1919 р. його мета і склад змінилися. МПП поділялося на декілька департаментів (наприклад, загальний) та відділів, що опікувалися пресою та пропагандою відповідно. Увага до пропаганди й агітації з боку Уряду УНР згодом збільшилася, особливо після його виходу на еміграцію у листопаді 1920 р.

Перебуваючи в еміграції, міністерство продовжило діяльність, вдосконалюючи форми і методи роботи. Закордонна пропаганда стала головним засобом захисту інтересів українців та української державності. Аналіз соціальної структури співробітників міністерства засвідчив, що у відомстві працювали переважно люди молоді та середнього віку, які набиралися здебільшого з місцевих жителів (Кам'янець-Подільський, де перебував Уряд УНР). Іноді їх фаховий рівень не відповідав потребам і завданням міністерства, яке як і уряд взагалі перебували у вкрай складному і кризовому становищі. Подано соціальний портрет співробітників міністерства за місцем проживання, віковою, освітньою, релігійно-конфесійною та іншими ознаками.

3. За нетривалий період свого існування міністерства змінилося декілька його керівників, кожен з яких сприяв розвитку української преси та пропаганди. Не всім із них це вдалося повною мірою, оскільки діяльність міністерства здійснювалася в екстремальних умовах революції та постійних військових дій, а згодом й еміграції.

Дослідження показало, що серед співробітників МПП було багато відомих громадських діячів, літераторів, журналістів і митців, у біографіях яких період Української революції 1917-1921 рр. та перших місяців еміграції висвітлений вкрай недостатньо або взагалі відсутній. Йдеться про Т. Черкаського, О. Ковалевського, П. Зайцева, Д. Івашину (Геродота), П. Ковжуна, Ю. Липу, В. Самійленка та інших.

Перспективним, на думку автора, є дослідження діяльності МПП, оскільки відомство опікувалося друкарнями, видавництвами, пресою, театрами, бібліотеками, радіо, Книжковою палатою, взаємодіяло з іншими державними інституціями УНР та нав'язувало і здійснювало співпрацю із зарубіжною пресою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Архівні джерела

1. Анкета арештованого Черкаського Т. // Електронний архів Українського визвольного руху. URL: <http://old.avr.org.ua/index.php/viewDoc/26561/> (дата звернення 26.05.2023).
2. Довідка 1-го спецвідділу НКВС СРСР про виконання 22 вересня 1938 р. смертного вироку стосовно Черкаського Т. // Електронний архів Українського визвольного руху. URL: <http://old.avr.org.ua/index.php/viewDoc/26564/> (дата звернення 26.05.2023).
3. Квиток на вхід до Київського комерційного інституту на осіннє півріччя 1918 р. – весняне півріччя 1919 р., наданий слухачеві Черкаському Т. // Електронний архів Українського визвольного руху. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/26529> (дата звернення 29.05.2023)
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО). Ф. 1065. Оп. 1. Спр. 12. 52 арк.
5. ЦДАВО. Ф. 1065. Оп. 1. Спр. 26. 178 арк.
6. ЦДАВО. Ф. 1065. Оп. 1. Спр. 48. 2 арк.
7. ЦДАВО. Ф. 1065. Оп. 1. Спр. 192. 3 арк.
8. ЦДАВО. Ф. 1113. Оп. 1. Спр. 16. 26 арк.
9. ЦДАВО. Ф. 1113. Оп. 1. Спр. 17. 38 арк.
10. ЦДАВО. Ф. 1113. Оп. 2. Спр. 14. 62 арк.
11. ЦДАВО. Ф. 1113. Оп. 2. Спр. 68. 164 арк.
12. ЦДАВО. Ф. 1113. Оп. 2. Спр. 70. 27 арк.
13. ЦДАВО. Ф. 1113. Оп. 2. Спр. 77. 9 арк.
14. ЦДАВО. Ф. 1113. Оп. 2. Спр. 83. 8 арк.
15. ЦДАВО. Ф. 1113. Оп. 2. Спр. 95. 25 арк.
16. ЦДАВО. Ф. 1113. Оп. 2. Спр. 97. 28 арк.
17. ЦДАВО. Ф. 1113. Оп. 2. Спр. 114. 99 арк.

18. ЦДАВО. Ф. 1113. Оп. 2. Спр. 144. 84 арк.
19. ЦДАВО. Ф. 1113. Оп. 2. Спр. 184. 154 арк.
20. ЦДАВО. Ф. 1113. Оп. 2. Спр. 210. 151 арк.
21. ЦДАВО. Ф. 1113. Оп. 2. Спр. 251. 75 арк.
22. ЦДАВО. Ф. 1113. Оп. 2. Спр. 265. 1423 арк.
23. ЦДАВО. Ф. 1113. Оп. 3 ос. Спр. 2. 10 арк.
24. ЦДАВО. Ф. 1113. Оп. 3 ос. Спр. 8. 14 арк.
25. ЦДАВО. Ф. 1113. Оп. 3 ос. Спр. 13. 12 арк.
26. ЦДАВО. Ф. 1113. Оп. 3 ос. Спр. 14. 20 арк.
27. ЦДАВО. Ф. 1113. Оп. 3 ос. Спр. 20. 8 арк.
28. ЦДАВО. Ф. 1113. Оп. 3 ос. Спр. 21. 26 арк.
29. ЦДАВО. Ф. 1113. Оп. 3 ос. Спр. 23. 14 арк.
30. ЦДАВО. Ф. 1113. Оп. 3 ос. Спр. 40. 8 арк.
31. ЦДАВО. Ф. 1113. Оп. 4. Спр. 4. 13 арк.

Опубліковані джерела

32. Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Доповіді директорів департаментів та агентів (червень 1918 – січень 1922) / Упоряд. В. Кавунник. НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 2019. 349 с.
33. Архів Української Народної Республіки. Міністерство закордонних справ. Дипломатичні документи від Версальського до Ризького мирних договорів (1919 — 1921) / Упоряд.: В. Кавунник. Київ: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2016. 796 с.
34. Визвольні змагання очима контррозвідника. (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва): Наук.-док. видання. Київ: Темпора. 2003. 288 с.
35. Назарук О. Рік на Великій Україні: Конспект споминів з української Революції. Відень: Вид-во «Український прапор». 1920. 344 с.

36. Міяковський В. Павло Іванович Зайцев (Спогади і спостереження) // Недруковане й забуте (громадські рухи дев'ятнадцятого сторіччя, новітня українська література). Нью-Йорк. 1984. С. 202–224.

37. Ющишин І. На службі державної пропаганди. Причинок до історії одного українського міністерства // Неділя. Львів, 1937. Ч. 1 (7 січня). С. 10-12.

Література

38. Богуславський О. В. Інформаційно-пресова діяльність Центральної Ради та українських урядів 1917-1920 рр. Запоріжжя: ГУ «ЗІДМУ», 2003. 236 с.

39. Будков Д. В., Веденєєв Д. В. Слово правди про Україну. Міжнародна інформаційна діяльність Української держави 1917-1923 рр. Київ : Вид-во «К.І.С.», 2004. 204 с.

40. Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: бібліографічний довідник. Київ, 1998. 254 с.

41. Власенко В. Публікації Дмитра Геродота на сторінках паризького тижневика «Тризуб» // Вісник Центрального державного архіву зарубіжної україніки / Редкол.: В. Г. Берковський (гол. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський. 2012. Вип. 1. С. 97-108.

42. Видатні діячі Української революції, уродженці Київщини: інформ.-біогр. матеріали до 100-річчя Української Революції / Управління культури, національностей та релігій Київської облдержадміністрації, КЗ КОР «Київська обласна бібліотека для дітей»; уклад. О. М. Литвин, наук. ред. та відпов. за вип. М. П. Зніщенко, ред. Л. П. Соляник. Київ. 2017 р. 20 с.

43. Гай Ю. З ким і проти кого. Київ: Політвидав України. 1980. 223 с.

44. Давидюк Р. П. Еміграція УНР на Волині в умовах першої радянізації (вересень 1939–червень 1941 рр.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2009. С. 353-369.

45. Демиденко Н. М. Діяльність Павла Зайцева (1886–1965) – відомого шевченкознавця, громадсько-політичного діяча: повернення із забуття // Сіверщина в історії України. 2018. Вип. 11. С. 353-357.

46. Дзюба І.М. Зайцев Павло Іванович // Енциклопедія Сучасної України: онлайн-версія / Редкол.: І. М. Дзюба та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Ін-т енцикл. досліджень НАН України, 2010. URL: <https://esu.com.ua/article-14551> (дата звернення 28.05.2023).
47. Загребельний І. Націоналізм versus Модерн: життя і творчість Дмитра Донцова в оптиці консервативної революції. Київ: В-во Сергія Пантюка. 2014. 192 с.
48. Зьоменко М. В. До біографії міністра преси і пропаганди Павла Зайцева (за матеріалами фонду 1113 ЦДАВО України) / наук. кер. В. М. Власенко // Реформування правової системи в контексті євроінтеграційних процесів : матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф., м. Суми, 19–20 травня 2022 р. / редкол. : А. М. Куліш, В. В. Миргород-Карпова, А. В. Стебляк та ін. Суми : СумДУ, 2022. С. 30-32.
49. Зьоменко М. В. Соціальний портрет співробітників Міністерства преси і пропаганди УНР (за матеріалами фонду 1113 ЦДАВО України) // Правова наука і державотворення в Україні в контексті інтеграційних процесів: матеріали XIV Міжнар. наук.-практ. конф. (19-20 травня 2023 року, м. Суми) / Редкол. : Лукаш С. С., Василенко В. А., Дуравкіна Н. І. та ін. Суми: СФ ХНУВС, 2023. С. 11-12 [Наук. керівник Власенко В. М.]
50. Зьоменко, М. В. Створення Міністерства преси і пропаганди УНР (1919-1921 рр.) / наук. кер. В. М. Власенко // Суспільно-політичні процеси в Україні та світі: історія, проблеми, перспективи : матеріали IX Всеукр. наук.-практ. конф., м. Суми, 29 квітня 2022 р. / редкол. : В. М. Власенко, А. В. Гончаренко, С. І. Дегтярьов та ін. Суми : СумДУ, 2022. С. 329-332.
51. Зленко Г. Д. Геродот Дмитро // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] : Ін-т енцикл. досліджень НАН України. 2006. URL: <https://esu.com.ua/article-29340> (дата звернення 25.05.2023).

52. Комариця М. М. Липа Юрій Іванович // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. Київ : Ін-т енцикл. досліджень НАН України. 2016. URL: <https://esu.com.ua/article-54710> (дата звернення 20.05.2023).
53. Іванущенко Г. М. Дослідник Шевченкової правди // Сумський історико-архівний журнал. 2007. № II-III. С. 38-44.
54. Іванущенко Г. Сумчани в боротьбі за волю. Суми : ВВП «Мрія». 2016. 192 с.
55. Кудлай О. Діяльність Народного міністерства внутрішніх справ УНР // Український історичний журнал. 2005. № 2. С. 90-104.
56. Кудлай О. Законотворча діяльність народного міністерства судових справ Української Центральної Ради. Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2002. 72 с. (Історичні зошити).
57. Кудлай О. Народне міністерство шляхів Української Народної Республіки: склад та завдання (1917 - 1918 рр.) // Український історичний журнал. 2021. № 5. С. 100-112.
58. Кудлай О. Створення та діяльність народного міністерства земельних справ Української Народної Республіки (червень 1917-квітень 1918 рр.). Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2011. 82 с.
59. Кудлай О. Створення та діяльність народного міністерства міжнародних справ Української Народної Республіки (червень 1917 – квітень 1918 рр.). Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2008. 116 с.
60. Кудлай О. Формування вищих органів управління у сфері військового будівництва УНР (червень 1917 – квітень 1918 рр.). Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2016. 180 с.
61. Мараєв В. Р. Інформаційно-пропагандистське забезпечення в Армії Української Народної Республіки періоду Директорії (1918–1921 рр.) // Воєнно-історичний вісник. 2018. Т. 28. №. 2. С. 54-60.
62. Плазова Т. І. Діяльність Департаменту політичної інформації уряду УНР в еміграції у 1921 р. // Вісник Національного університету «Львівська

політехніка». Львів : Вид-во НУ «Львівська політехніка». № 752: Держава та армія. 2013. С. 123-128.

63. Подоляка Н. С. Громадський діяч, редактор, видавець Іван Миколайович Лизанівський (1892-1937). Ніжин.: Видавець ПП Лисенко М.М., 2021. 88 с.

64. Самійленко Володимир // Шевченківська енциклопедія: у 6 т. Т. 5: Пе – С: / Гол. ред. М.Г. Жулинський. Київ: Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. 2015. С. 635-637.

65. Середа О. Павло Ковжун – редактор і видавець: вдалі проекти і нереалізовані задуми // Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника. 2017. №. 9. С. 150-160.

66. Сирота Л. Осип Назарук і діяльність пресових бюро УНР і ЗУНР у Станіславові 1919 року // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. праць Ін-ту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. 2009. Вип. 18. С. 544-550.

67. Сніцарчук Л. Журналістська діяльність Олександра Ковалевського 1910-1939 рр. // Львівська нац. наук. б-ка України імені В. Стефаника URL: <http://www.lsl.lviv.ua/index.php/uk/fahovi-vydannya/zbirnyk-prats-ndi-presoznavstva/zb2020/zb2020snitsarchukl/> (дата звернення 16.05.2023).

68. Сніцарчук Л. Назар Гнатюк: Бути журналістами в тяжкий для пресової праці час (1917–1921) // Образ. 2017. №. 3. С. 78-87.

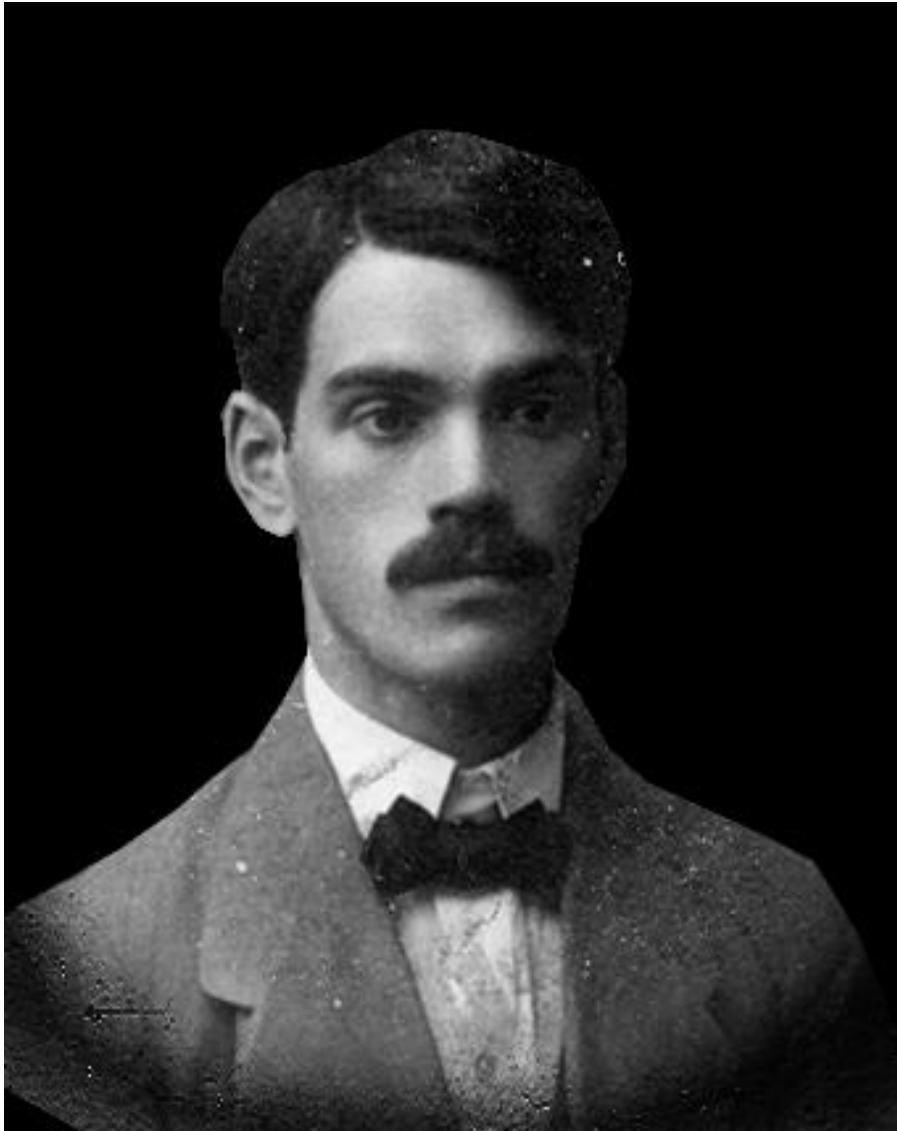
69. Сніцарчук Л. «Організація дійсної і доцільної пропаганди за кордоном»: Міністерство преси й пропаганди УНР у 1921 р. // Вісник Львівського університету. Сер. Журналістика. 2015. Вип. 40. С. 144-155.

70. Срібняк І. Генерал В. Павленко vs міністра О. Ковалевського: спроба реконструкції конфлікту між двома членами уряду УНР в екзилі (за матеріалами ЦДАВО України та ZNiO) // Емінак. 2018. Т. 2. №. 22. С. 40-45.

71. Українська діаспора: літературні постаті, твори, біобібліографічні відомості // Упорядк. В. А. Просалової. Донецьк: Східний видавничий дім, 2012. 480 с.

72. Чередниченко В. Анатомія зради. Київ: Наук. думка, 1983. 214 с.

73. Чорний С. Національний склад населення України в ХХ сторіччі: Довідник. Київ: ДНВП «Картографія». 2001. 88 с.

ДОДАТКИ**ДОДАТОК А****Портрет Теофана Черкаського⁹⁸**

⁹⁸ Квиток на вхід до Київського комерційного інституту на осіннє півріччя 1918 р. – весняне півріччя 1919 р., наданий слухачеві Черкаському Т. // Електронний архів Українського Визвольного Руху. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/26529> (дата звернення 29.05.2023)

ДОДАТОК Б
Портрет Олександра Ковалевського⁹⁹

⁹⁹ Срібняк І. Генерал В. Павленко vs міністра О. Ковалевського: спроба реконструкції конфлікту між двома членами уряду УНР в екзилі (за матеріалами ЦДАВО України та ZNiO) // Емінак. 2018. Т. 2. №. 22. С. 40.

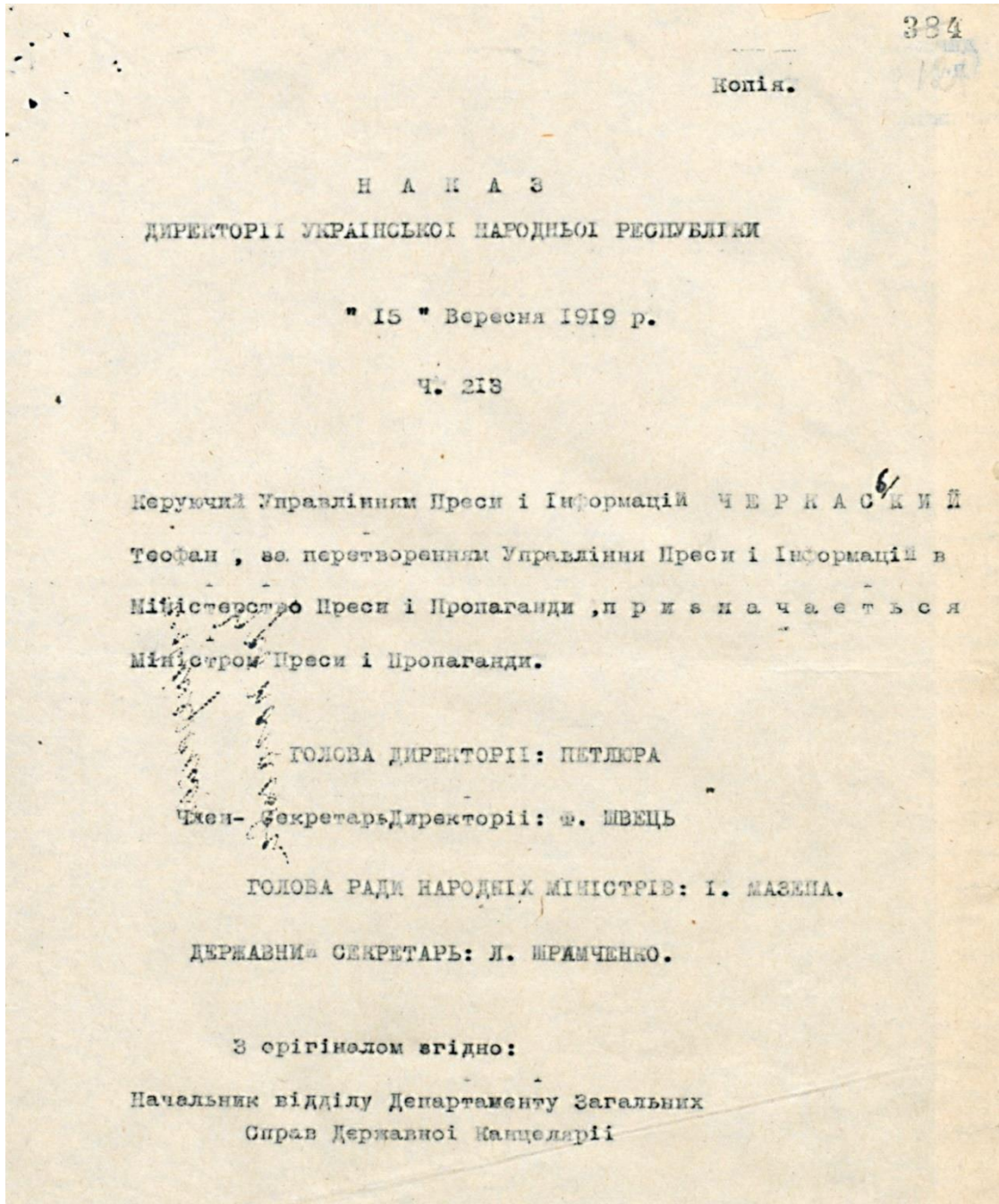
ДОДАТОК В
Портрет Павла Зайцева¹⁰⁰

¹⁰⁰ Дзюба І. М. Зайцев Павло Іванович. *Енциклопедія Сучасної України: онлайн-версія* / редкол.: І. М. Дзюба та ін.; Київ: Ін-т енцикл. досліджень НАН України, 2010. URL: <https://esu.com.ua/article-14551> (дата звернення 28.05.2023).

ДОДАТОК Г

«Про перетворення Управління преси і інформацій УНР на Міністерство преси і пропаганди УНР та перепризначення керівника управління Т. Черкаського на міністра». З наказу Директорії УНР. 15 вересня 1919 р¹⁰¹

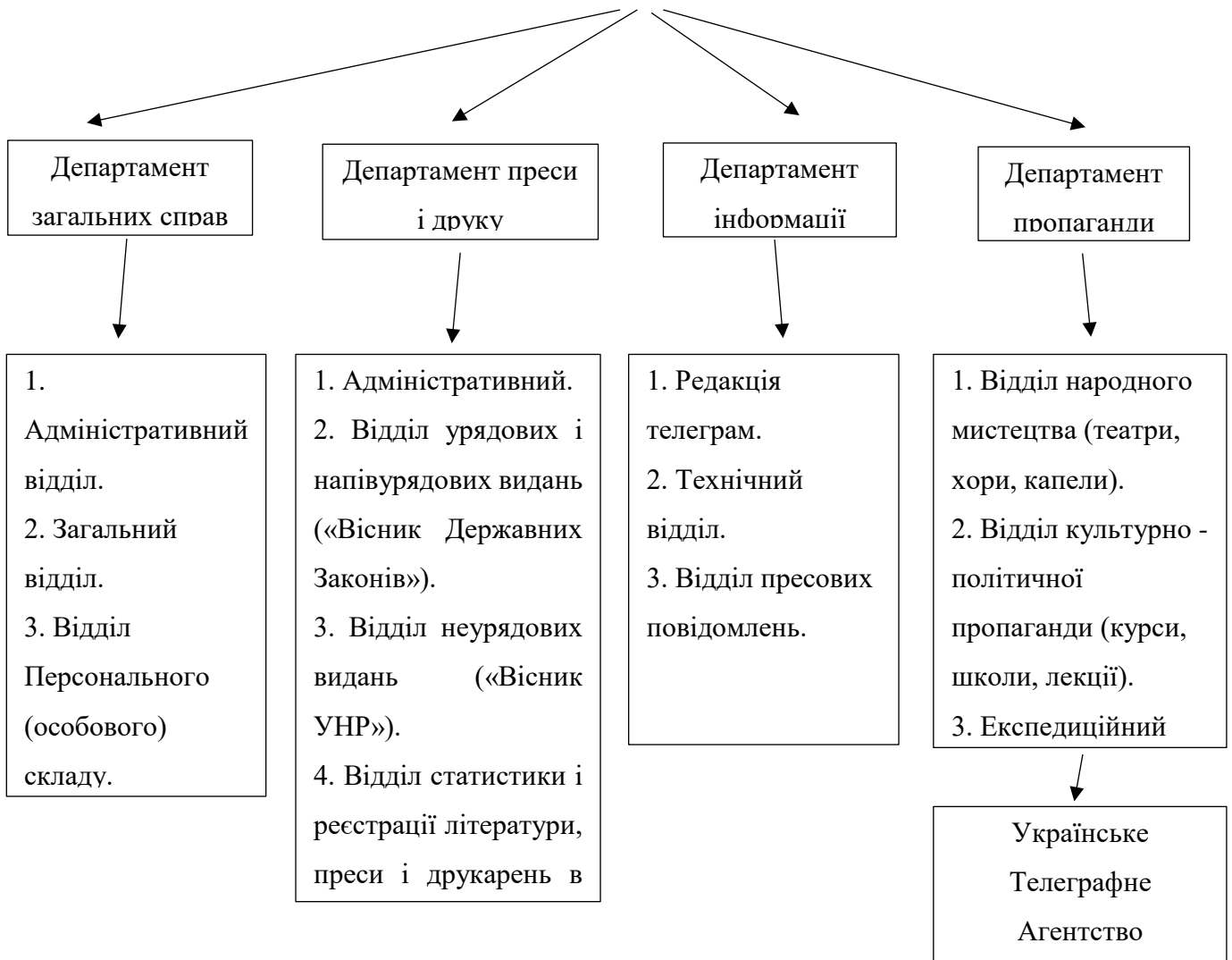

¹⁰¹ ЦДАВО. Ф. 1065. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 121

ДОДАТОК Г¹⁰²

Схема підрозділів Міністерства преси та пропаганди УНР (1919 р.)

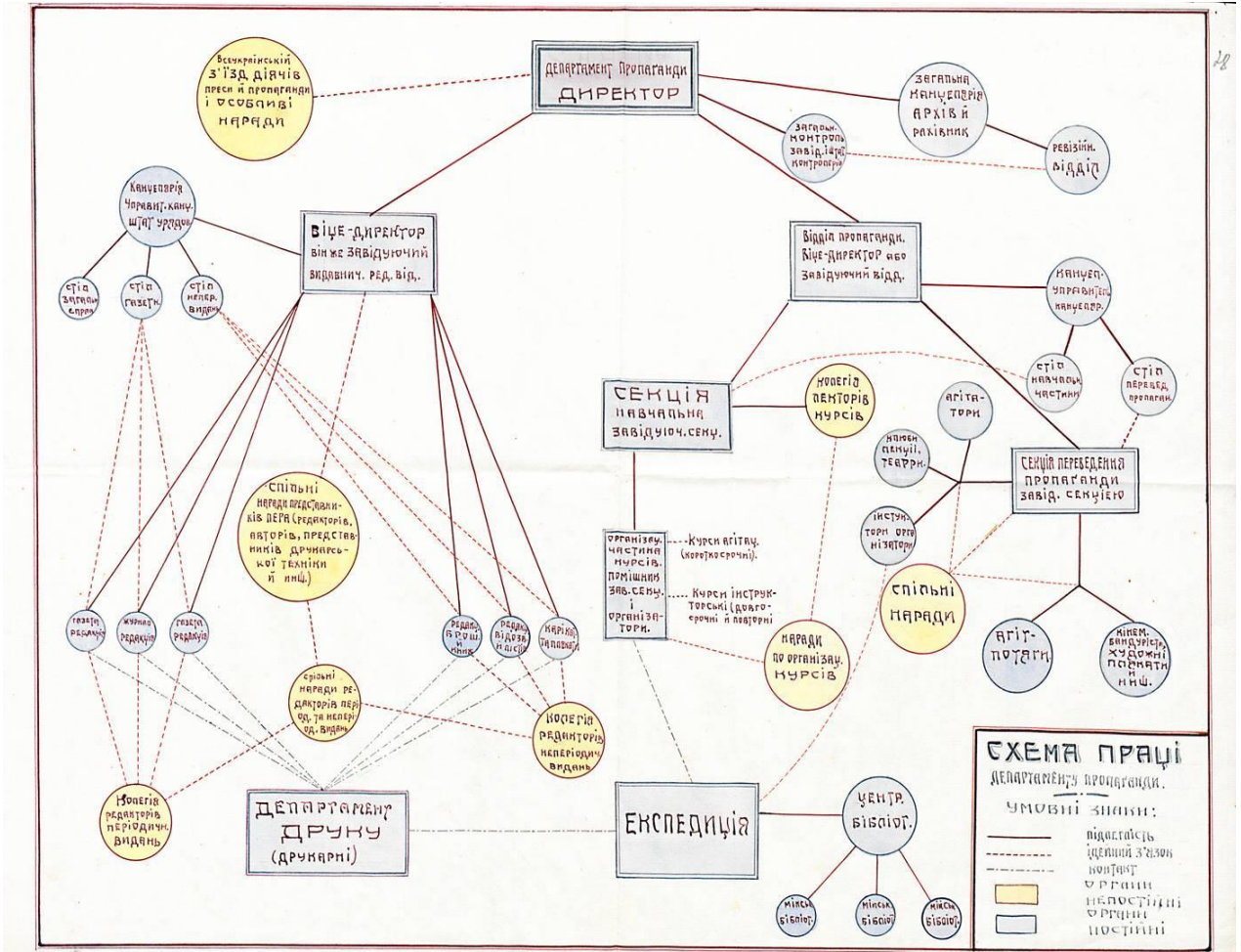
Міністерство преси та пропаганди

¹⁰² ЦДАВО. Ф, 1113. Оп. 2. Спр. 14. Арк. 8-12.

ДОДАТОК Д

Схема діяльності департаменту пропаганди (1919 р.)¹⁰³

¹⁰³ ЦДАВО. Ф. 1113. Оп. 1. Спр. 17. Арк 28.